

İSMAİL GASPIRALI - HAKKÂNİYET KAVRAMI¹

*“Doğmuşum ben Avcı Köy’de 1851’de
Mekânımdır Bahçesaray, mezarım kim bilir nerede?”
İsmail Gaspıralı*

Giriş

19.yüzyıl sonları, 20. Yüzyıl başlarında yaşamış Türk-İslam dünyasının önemli düşünürlerinden biri olan İsmail Gaspıralı, entelektüel çabaları ve Kırım Türkleri başta olmak üzere Türk dünyası ve Müslüman topluluklar için yaptıklarıyla derin izler bırakmıştır. Eğitim, milli kimlik ve medeniyet kurma alanlarında yaptığı yenilikçi katkılar, yaşadığı çağın ötesinde bir vizyon örneğidir. Gaspıralı, Çarlık Rusya’sının vatandaşı olarak baskı ve asimilasyon politikaları gölgesinde, toplumsal değişim² ve modernleşme tartışmalarında kendi bakış açısıyla yeni bir soluk getirmiştir. Döneminin sancılı koşullarından bir yandan illi uyanış hareketini desteklerken, diğer yandan Müslüman toplulukların kültür ve inançlarını koruyarak ilerlemesini sağlayacak bir düşünsel zemin oluşturmayı hedeflemiştir. İsmail Bey’in fikirlerini özgün kılan taraf, modernleşme ve reform tartışmalarında Batı’nın teknik üstünlüğüyle Türk-İslam toplumlarının ahlaki ve kültürel değerlerini uzlaştırma çabasıdır. Bu bağlamda Gaspıralı’nın Batı dünyasının teknik ve bilimsel başarılarını, Türk-İslam toplumlarının kimlik bunalımlarını aşacağı ve tarihteki hak ettikleri müreffeh topluma ulaşacakları bir medeniyet tasavvuru ortaya koyduğu söylenebilir. Toplumsal reform hakkındaki düşüncelerini, ‘dilde, fikirde ve işte birlik’ sloganı altında pratiğe dönüşmesi amacıyla Tercüman gazetesinde yayınlamıştır. Onun ürettiği eserler ve çabaları, Türk ve Müslüman dünyada modernleşme hareketlerine yön veren bir fikri öncü olmasını sağlamıştır. Gaspıralı, çalışmalarıyla milli kimliği sağlamlaştırırken, aynı zamanda İslam’ın yaşadığı çağa hitap edebileceğini kanıtlamış ve din-toplum ilişkilerine dönük kapsamlı bir akış açısı sunmuştur. Bu bölümde Gaspıralı’nın tarihi kişiliği, etkilendiği isimler, hakkında yapılan çalışmalar, düşüncesinin ana unsurları ele alınmakta ve özellikle hakkâniyet kavramı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca hakkâniyet kavramı çerçevesinde din ve toplum ilişkilerine dair söylemleri de ele alınmaktadır. Çalışmada, dokümantasyon tekniği kullanılarak ilgili çalışmalar makro bir perspektife ele alınmıştır.

1. İsmail Gaspıralı’nın Sosyo-Biyografisi

Bir düşünürün fikri varlığının onun hayatından, içinde yaşadığı tarihsel bağlamdan ve dahi ait olduğu toplumun travmalarından bağımsız incelenmesi düşünülemez. Düşünürümüzün dünyaya geldiği Kırım, 1475’ten 1774 Küçük Kaynarca

¹ Dr. Mehmet Emin Sarıkaya, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi | <https://ror.org/05ryemn72>, İlahiyat Fakültesi, Din Sosyolojisi Bilim Dalı, <https://orcid.org/0000-0002-7550-4727> mesarikaya@ybu.edu.tr

² Kavramın sosyolojik tartışılması ve uzanımları için bk. Güngör, 2021.

antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'nin himayesinden çıkarılarak Ruslara bırakıldığı zamana değin Osmanlı Devleti'ne bağlı olarak Kırım Hanlığı ismiyle malumdur. 1783 yılında ise Ruslar tarafından işgal edilerek Rusya'ya bağlanmıştır. İşte bu tarihi dönemeçten sonra Rusya'daki diğer Türk ve Müslüman halkların kaderini paylaşan Kırım Türkleri, II. Katerina döneminde, Rusların bünyelerine dahil ettikleri milletlere yönelik uyguladıkları ılımlı bir asimilasyon politikasıyla yüzleştiler. Ancak akabinde I. Aleksandr dönemiyle birlikte Kırım Hanlığına dair izler yok edilmeye çalışılmış, Kırım'ın asil ve zengin ailelerinin mallarına el konulmuş, köylüler göçe zorlanmıştır (Devlet, 2011, 21-25). Çarlık dönemi Rusya'sının, Türk topluluklarına karşı uygulamaları oldukça serttir. Ruslaştırma politikası, Rus topraklarında özellikle Tatarlar üzerinde yoğunlaşmıştır. Rusya'da, milli şuurun bir yansıması olarak görülen Müslümanlık aşağılanmış ve Çar hükümeti emperyal amaçlarına engel olan Müslüman Türkiye'yi de bu bağlamda uzun yıllar düşman olarak görmüştür. Böyle bir atmosferde Tatar milli uyanış hareketinin olgunlaşması ve Hristiyanlaştırılmış Tatarların Müslümanlığa dönme gayreti Rus İmparatorluğu'nu, misyoner Nikolay İlminsky'nin başını çektiği baskıcı ve sömürgeci siyaset izleyen yeni asimilasyon yollarına itmiştir. Bu siyaseti, "Rusça konuşamayan mutaassıp bir Tatar, Rus dilinde eğitim almış bir aydın Tatardan daha iyidir..." sözleri özetlemektedir (Zahidullin, 2004, 31-32). Müslümanlar üzerinde 'böl parçala ve yut' taktiğini uygulamayı kendilerine amaç edinen Rus hükümetleri, Türklerin dillerini, kültürlerini ve dahi dinlerini unutmalarını sağlamak adına Rus aydınları ve devşirmelerden oluşan kişilerce Türk coğrafyasında misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Bu faaliyetlerin merkezinde, Türkleri boy adları ve yerel lehçeleri canlandırarak parçalara ayırmak ve Türk mekteplerini kapatarak eğitim dilini Rusça olarak dayatmanın olduğu söylenmektedir. Bu dayatmalara ve zulme karşın Türk milleti; kurtuluş ve devlet kurma azmi, milli dilli edebiyatı ve 'mücahit karakterli hâdimleri' eliyle, milli bilincini ve kültürünü muhafaza etmiştir (Caferoğlu, 2004, 3-14).

Bu mücadeleci karakterli ve kendini Türk milletinin hizmetine adanmış düşünürlerden birisi de Kırım'ın küçük bir köyünde 1851 yılında dünyaya gelen İsmail Gaspıralı'dır. Köklü bir ailenin ferdi olan İsmail Gaspıralı'nın babası Mustafa Ağa, Gaspıra köyünden olduğundan Çarlık dönemi uygulaması olarak Gaspıralı anlamında Gaspirinsky soyadını almıştır. Mustafa Ağa, Sivastopol Savaşı nedeniyle ailesini Kırım Hanlığının eski payitahtı Bahçesaray'a taşımıştır. Gaspıralı, ilk eğitimine bu şehirde başlamış daha sonra Akmesit Jimnazumu'nda ve akabinde Moskova Askeri Lisesi'nde eğitimine devam etmiştir (Hablemitoğlu, 2017, 16-17). Gaspıralı'nın babası Mustafa Ağa, eğitilmiş olmasının yanında dönemin yöneticilerine tercümanlık hizmeti veren statü sahibi biridir. Bu durum Gaspıralı'nın eğitim hayatını ve yaşadığı muhitten edindiği entelektüel birikimi olumlu anlamda etkilemiş görünmektedir (Ekinci, 2020, 15). Gaspıralı, kendi hayat hikayesini anlatırken Ruslarla ancak 14 yaşına geldiğinde tanışabildiğini aktarır. Çocukluğunda Rusların, korku duyulacak yabancılar olarak kendisine aksettirildiğini anlatır (Gaspıralı, 2019, 57-58). Moskova'da eğitim gördüğü yıllarda, II. Aleksandr döneminin katı asimilasyon

politikalarına şahit olduğu ve Türklerin ve Türklüğün aleyhindeki söylemlere maruz kaldığı için bu yıllarda ‘Milliyetçilik’ duygusunun ve milli his ve şuurunun uyandığı dile getirilmektedir (Hablemitoğlu, 2017, 17). Gaspıralı Moskova Askeri Lisesi’nde okurken Girit’te Osmanlı Devleti’ne karşı bir ayaklanma olduğu haberini alır. Rus halkının Osmanlı Devleti aleyhine tutumları ve Panislavist hareketlerin yoğunluğu gibi nedenler Gaspıralı’yı, Giritli Türklere yapılan zulümleri önlemek adına bu savaşta Osmanlı zabiti olmak yönünde teşvik etmiştir. Bu uğurda arkadaşıyla yola çıkmış ancak ülkeden ayrılamadan yakalanmış ve sonrasında askeri liseye geri dönmemiştir. Yaşanan bu olaylar sonrası öğretmenlik yaparak hayatını sürdürmeyi tercih eden Gaspıralı, Osmanlı ordusuna katılma isteğini kaybetmemiş, o dönemde bu iş için gerekli olan Fransızca dil becerisini geliştirmek niyetiyle zor şartlar altında Paris’e gitmiştir (Ekinci, 2020, 18). Türklere yardım etmek pahasına genç yaşında defaten çilelere katlanan İsmail Bey, Paris’te iki yıl kaldıktan sonra İstanbul’a amcası Halil Efendi’nin yanına gelmiş ve burada bir yıl kalmıştır. Bu süre zarfında, Osmanlı ordusuna katılma denemeleri hüsrana sonuçlanmış ancak Gaspıralı, Osmanlı Devleti’nin yönetsel zaafına dair önemli bir tecrübe yaşamıştır. Bu bilgi ve tecrübelerle 1875 yılı kışında Kırım’a geri dönmüştür (Hablemitoğlu, 2017, 18-21).

İsmail Gaspıralı’nın genç yaşına rağmen Çarlık Rusya’nın ve Avrupa’nın merkezinde, Osmanlı Devleti’nin kalbinde geçirdiği seneler ve neticesinde kazandığı entelektüel birikim, düşünürü Kırım’a döndüğünde kendi halkı üzerinde nesnel değerlendirmeler yapmaya yöneltmiştir. Bu çerçevede Türk halkının sistematik olarak cahil bırakıldığını, devletin imkânlarından faydalanamadığını ve en önemlisi onları bu durumdan kurtaracak bir girişim yahut onların sesi olacak bir yayın organının bulunmadığını fark etmiştir. Bu amaçla ilk olarak 1879 yılında bir gazete çıkarmak için devrin idaresine çok kereler başvurmasına rağmen reddedilmiştir. Bu süreç zarfında farklı isimlerde risaleler yayınlayan İsmail Bey’in çabaları, 1883 yılında *Tercüman* isminde Rusça ağırlıklı olmak üzere Rusça-Türkçe yayın yapacak olan gazetenin çıkarılmasına izin verilmesiyle neticelenmiştir. Bu gazete basit bir haber verme aracı olmanın çok ötesinde, Türkler ve Rusya Müslümanları için bir fikir yayıcı, milli amaçlar ve oluşumlar için bir öncü ve ilham kaynağı olmuştur (Çetin, 2014, 58-60).

Gaspıralı’nın bu çabalarının arka planında yukarıda izah edilen Ruslaştırma politikaları ve özelde İlminsky’nin emperyal faaliyetleri gibi Tatar milli şuuru ve Müslümanlığın Rusya’daki izlerini silmeye dönük yöntemler olduğu dile getirilmektedir. Zira İlminsky söylem ve eylemleriyle Gaspıralı’yı ve *Tercüman* gazetesinin itibarını zedeleyecek planlar yapmış ve uygulanması için girişimlerde bulunmuştur. Buna mukabil, İsmail Bey’in İlminsky’le 1905 yılına kadar olan üstü örtük mücadelesinde ilk göndermesinin *Tercüman*’da yayınlanan *Rusya Müslümanlığı* risalesi olduğu aktarılır. Burada İlminsky’e cevap vermiş aynı zamanda İlminsky’nin öne sürdüğü fikirlerini kendi amaçlarına uygun olacak şekilde kullanarak ince bir siyaset izlemiştir. Bu iki büyük ismin, Rusya Müslümanları için önemli kimlik projeleri sunduğu belirtilmektedir (Tuna, 2004).

İsmail Gaspıralı Hakkında Yapılmış Bilimsel Çalışmalar

İsmail Gaspıralı Türk ve Müslüman dünyası için önemli isimlerin başında gelmektedir. Bu büyük düşünürün hayatı ve düşüncesiyle ilgili müstakil çalışmalar mevcuttur. TDV İslam Ansiklopedisi'nde Hakan Kırımlı'nın hazırladığı 'Gaspıralı, İsmâil Bey' maddesinden öğrendiğimiz üzere Cafer Seydahmet Kırimer'in 1934 yılında yazmış olduğu *Gaspıralı İsmail Bey* biyografisi, 1950'de G. Burbiel'in hazırladığı "Die Sprache Isma'il Bey Gaspyralys" ve 1973'de E. J. Lazzerini'nin yazdığı "İsmail Bey Gasprinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878-1914" isimli doktora tezleri, İsmail Bey hakkında yapılan çalışmaların başında sayılabilir (Kırımlı, 1996). Bunun yanında Ahmet Caferoğlu'nun Gaspıralı'nın hayatı ve fikirlerine dair ayrıntılı bilgiler sunan 1948 tarihli *İsmail Bey Gaspıralı*, Nadir Devlet'in 1988'de kaleme aldığı *İsmail Bey (Gaspıralı)* ve Necip Hablemitoğlu'nun 2004 yılında basılan *Gaspıralı İsmail*, biyografileri düşünürün hayatı hakkında önemli bilgi kaynaklarıdır. Yavuz Akpınar'ın editörlüğünü yaptığı 2003 yılından itibaren yayınlanmaya başlanan İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eserleri I, II, III serisi ise düşünürün roman, hikâye, düşünce ve seyahat yazılarını kapsayan önemli bir araştırma olarak sayılabilir.

Türkçe literatürde Gaspıralı'nın düşüncesine yönelik makale boyutunda pek çok çalışma gerçekleştirilmiştir (Toker, 2004; Parlak, 2015; Kerimov, 2015; Çapku, 2017; Özdil, 2017). Bunun yanında Gaspıralı'nın hayatı akademik tez çalışmalarına da konu olmuştur. Bu çerçevede hakkında dördü doktora seviyesinde olmak üzere 13 tez çalışması gerçekleştirilmiştir.³ Bu tez çalışmaları ekseriyetle edebiyat alanında olmakla birlikte düşünürün eğitime, siyasete ve dine dair görüşleri de ele alınmıştır. Gaspıralı, Türk dünyasına mal olmuş fikirleriyle hakkında uluslararası sempozyumlar düzenlenmiş bir ilim insanıdır. Bu sempozyumlarda farklı yönleriyle İsmail Bey'in hayatı, fikirleri ve ürünleri üzerinde konuşulmuştur.

İsmail Gaspıralı'nın Düşüncesindeki Ana Unsurlar

İsmail Bey pek çok öncü fikri ortaya koymakla birlikte bütün düşüncelerinin özünü 1883 yılından itibaren çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesinin başlığının hemen altında yazan 'Dilde, fikirde, işte birlik' mottosunun oluşturduğu söylenebilir. Dilde, fikirde ve işte birlik sağlanması adına ortaya koyduğu tezlerin temelini ise "Batının yeni ve faydalı fikirlerini öğrenip Müslüman dünyasında yaymak; maarifi yeni usule göre ıslah eylemek ve Osmanlı Türkçesini, bütün Türk dünyasının anlayacağı müşterek bir edebî dil haline getirmek" oluşturmaktadır (Öz, 2020, 178). Bu amaçlarına ulaşmak adına kurduğu Tercüman gazetesi, İsmail Bey'in en önemli eseri olarak görülmüştür. Hayatının büyük bir bölümünü ve maddi imkânlarını bu gazetenin çıkarılması için harcamıştır (Akpınar, 2019, 31).

İsmail Gaspıralı'nın düşüncesinde yer eden ilk ülküsü, Türkler için ortak bir edebî dil oluşturmaktır. Buna 'İsan-ı umumi' ismini vermiştir. Türklerin birbirlerinden haberdar olmasını sağlayacak olan ortak yazı dili için 30 küsur yıllık yazın hayatında

³ Çalışmaları görmek için tıklayınız: İsmail Gaspıralı Yök Tez Araması.

çeşitli kitaplar, gazeteler çıkarmıştır. Ortak dilin oluşabilmesi adına Türk illerini gezen düşünür, buralardaki aydınlarla istişarelerde bulunmuş ve kendisinin 'usul-i cedit' olarak isimlendirdiği yeni eğitim- öğretim yöntemini benimseyen binlerce okulun açılarak Türk milletinin evlatlarının, Batı'da olduğu üzere modern eğitim usulleriyle eğitim almalarını sağlamıştır (Ercilasun, 2020, 24). Bu okulların yenilikçi yüzüne, kadim mekteplerde aylarca süren okuma eğitiminin, usul-i savtiye metoduyla 40 gün gibi kısa bir sürede verilmeye başlanması örnek gösterilebilir (Temizyürek, 2014, 271). Gaspıralı'nın usul-i cedit okulları, Rus Müslümanları arasında Şehabeddin Mecanî, Abdulkayyum Nasırî ve Musa Carullah gibi aydınların öncülüğünde yayılan ve medreselerde ve camilerde eski eğitim-öğretim usulleri üzerine işleyen geleneksel usul-i kadim metodunun terkedilmesini savunan yenilikçi bir hareket olan 'Ceditçiliğin'⁴ yansımasıdır (Yaman, 2002, 44-45). Kadîmcilik ve Ceditçilik arasında tarihin her döneminde çatışmanın olduğunu belirten Gaspıralı, usul-i cedit fikrini ortaya attığı ilk zamanlarda, kadîmcilerin yeni öğretim usullerine karşı tarihsel konumlarını terk etmediklerini dile getirmiştir. Öyle ki bu yeni usulü, kafirlikle eş tuttukları ve her defasında din ve şeriatı bu işe maske kıldıkları dile getirilmiştir (Gaspıralı, 2019, 253-263). Bu eğitim-öğretim faaliyetlerinin bir amacı da bütün Türk dünyasının birleştirilebilmesi için Türk boylarından türemiş devletlerin ortak bir dil kullanmalarının gerektiği düşüncesidir. Gaspıralı'ya göre Türkçede; Çağatay, Kazan, Azerbaycan ve Osmanlı şiveleri olmak üzere dört büyük şive vardır. Ancak bu şivelerin bazı kullanım farklılıkları itibarıyla konuşanların birbirlerini anlamadıkları görülür. Bunun için Tercüman gazetesinin yazı dili, bu ortak dili oluşturacak sadelikte planlanmıştır. Her ne kadar Gaspıralı'nın bazı yazılarında, bu dilin Osmanlı Türkçesi olamayacağına dair ifadeler yer alsın da kullanılan edebi dilin, Türkiye Türkçesine yakınlığı tespit edilmektedir (Şahin, 2020, 33-38).

Gaspıralı hakkında yazan Rus aydınları, yukarıda anlatılan çabaları gereği kendisinin aydınlanma eğilimli bir Pantürkçü olduğu fikrini savunmuşlardır. İsmail Gaspıralı'nın Türklerin kendi milli meselelerinde ortak hareket etmeleri ve mevcut problemlerin çözümünde modern dönemin imkânlarından faydalanılması gerektiği düşüncesi onun entelektüel Türkçülüğüne delil olabilir. Bunun yanında özelde Rusya Müslümanları üzerine yazan bir düşünür olarak Türk- Rus ilişkilerinin tarihsel bir ortak kader çerçevesinde anlaşılmasını ön plana çıkarır. Bu düşünceleri nedeniyle Avrasyacılığın fikri temellerini attığı iddia edilmektedir. Böylece İsmail Bey'in tezlerinde, Türkçülük-Avrasyacılık ilişkisinin çatışmacı bir bakış açısından ziyade, iç içeliğine vurgu üzerinden okunduğu söylenebilir (İsmayilov, 2014, 118-119).

İsmail Gaspıralı'nın düşünce dünyasında Müslüman Türkleri, medeni ve eğitilmiş bir toplum haline getirme amacına matuf olarak Müslüman Türk kadınının toplumsal konumuna dair söyledikleri, içinde yaşadığı sosyal gerçekliğin oldukça ilerisindedir. Kadınların ailevi rolleri olmasının yanında sadece ev işlerine hapsedilerek toplumdan

⁴ İdil-Ural bölgesindeki ulemanın 18. ve 19. yüzyıllarda n 20. Yüzyılın başına değin eğitimde ve dinde yenileşme düşüncesine 'ceditçilik' denmektedir (Maraş, 2007, 569)

soyutlanmalarına karşı çıkmıştır. Toplumların yarısını oluşturan kadın nüfusunun iyiliğini, toplumun iyiliği ile eş tutmaktadır. Bu nedenle kadınların, erkeklerin sahip olduğu haklardan mahrum bırakılamayacağını ısrarla dile getirmiştir. Kadınların eğitimi, ekonomik özgürlükleri, kişisel özgürlükleri ve aile hayatına dair yazılar kaleme almıştır. Bu görüşlerinin yanında Batı toplumlarında kadınların cinsellikleri üzerinden aşağılamaya maruz kaldıklarını tespitle, medeniyet kriterlerinin Batı merkezli olmadığını da ortaya koymaktadır (Çonoğlu, 2020, 123-140). Gaspıralı, fikir dünyasını inşa ederken İslam dünyasında bilinen isimlerin faaliyetlerinden ve düşüncelerinden etkilenmiştir. Etkilendiği isimlerin bilinmesi düşüncenin izlerini sürebilmek adına önemlidir.

İsmail Gaspıralı'nın Etkilendiği İsimler

Gaspıralı, 19. Yüzyıl ikinci yarısında, Rusya'nın Avrupa'ya yakın olan İdil-Ural bölgesindeki alimlerin öncülüğünde ortaya çıkan ve geçmişin bugüne taşınması anlamındaki ıslah faaliyetlerinden farklı olarak Batı tipi modernleşmeyi esas alan Ceditçi düşünürlerin (Bodur, 2007) güçlü bir temsilcisi olarak görülmektedir. Bu çerçevede aynı yüzyılda İslam'da reform görüşleriyle tanınan Cemalettin Afganî'den etkilendiği dile getirilmektedir. Bunun yanında dönemin önemli düşünürlerinden Şihabeddin Marcanî'nin ve Abdulkayyum Nasırî'nin din ve felsefe hakkındaki yenilikçi düşüncelerinden etkilenmiştir (Özdil, 2017, 69-70). Mükâleme-i Selatin isimli küçük hacimli hikaye kitabında, Cemalettin Afganî'yi yenilikçi fikirleriyle referans kaynağı bir karakter olarak ele aldığı bilinmektedir (Akpınar, 2009). Gaspıralı'nın fikir planında etkilendiği isimler arasında Ebüzziya Tefik, Şemseddin Sami gibi Osmanlı aydınları da bulunmaktadır. II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte İttihat ve Terakki üyeleriyle de ilişki kurmuştur (Ortak, 2022, 112). Etkilendiği isimlerin ortak özelliğinin içinde yaşadıkları toplumsal ve siyasi atmosferin, daha iyi şartlara evrilmesi adına verdikleri mücadeleler olduğu görülür. İsmail Bey, bu kişilerden etkilenmekle birlikte orijinal kavramlar üretmek alternatif bir medeniyet tasavvuru oluşturmuştur. Bu kavramlardan birisi de çalışmamızın merkezine aldığımız hakkâniyet kavramıdır.

2. Gaspıralı'nın Hakkâniyet Kavramı

Düşünürümüz, *Avrupa Medeniyetine Eleştirel Bir Bakış* adlı risalesinde, Avrupa medeniyetini, bir Hristiyan medeniyeti şeklinde ifade etmektedir. Bununla birlikte yaşadığı dönemde, diğer milletler için bu medeniyetin ortaya koyduğu ürünlerin vazgeçilmez olduğu algısı, bizzat Avrupalılarca kabul edilen ve yayılmak istenen bir fikir olarak aktarılır. Burada İsmail Bey istihzayla şu soruyu sormaktadır “Eğer bu medeniyetten a'lâ (daha iyi) ve parlak medeniyet meydana gelmeyecek ise insanoğlu, rahat ve kıvanç, muhabbet ve hakkâniyet (hakka uygunluk, adalet) göremeyecek bir mahluk imiş!” Ancak bu soru Avrupa medeniyetinin teknik ilerlemesine karşı sırt çevirmek anlamına değildir bunun yerine medeniyet kavramının anlamının kapsadığı biçimde, tüm insanların hayrına olacak bir ortam sağlanmadığı ve sürekli

olarak imtiyazlı bir sınıfın faydasına işlerin yürütüldüğü bir sistem ne kadar medenîdir ve eleştiriden muaftır? sorgulamasını içinde barındırır. Gaspıralı, tam da bu noktada “...medeniyetin mikyası (ölçüsü), umumun ondan istifadesidir. Diğer ölçü kabul edemiyorum” diyerek bu tartışmadaki konumunu ortaya koymuştur (Gaspıralı, 2019, 128-129). İsmail Gaspıralı’nın bu değerlendirmesinde öne çıkan ve Avrupa medeniyetinde bulunmadığı ima edilen durumun, çalışmada ele aldığımız hakkâniyet kavramı olduğu görülecektir. Yukarıda adı geçen eserin ilerleyen sayfalarında hakkâniyet kavramını daha da açmaktadır. “İnsanların birbirleriyle muamelesinde (davranışlarında) fayda ve faydadan evvel gözetecek bir şey yok mu imiş? Vardır! Bu da “hakkâniyet”tir (hak ve adalete uygunluk, doğruluk)! ... Fünun, mehenika, teknika (bilimler, mekanik ve teknik) sayesinde insanlar suhulet ile esbab-ı maişeti toplayabilir (kolaylıkla geçim vasıtalarını elde edebilir). Velakin hakkâniyet haricinde bunlardan insanoğlu rahat rahat istifade edemez. Çünkü herkes hissesini artırmağa gayret eder...” (Gaspıralı, 2019, 141). Hakkâniyet kavramının, insanoğlunun huzur ve mutluluğunun anahtarı olduğuna inanan İsmail Bey, Avrupa medeniyetindeki kapitalist hırsın ancak bu şekilde engellenebileceğine dikkat çekmektedir. Bunun yanında Avrupa sosyalizmini eleştirisinde de hakkâniyet kavramına dikkat çekmektedir. Gaspıralı, “İslam arasında müsavat-ı maneviye ve maddiye (maddi ve manevi eşitlik) ve umumi rahatlık, dalaşmak, tartışmak yolu ile değil, hakkâniyet yolu ile gelecektir.” diyerek sosyalistlerin devrimci düşüncelerinin çıkmazlarına işaret etmiştir. “Hak ve haram ni nerse (ne biçim şey), ‘Karnım kursağım toysun da ni bolsa bolsun’ desek iştirakiyyun (sosyalizm) mezhebinin yolu açıktır; ama gerçi, haram da var ‘aç kişilerimiz köp (çok)’ desek, helal yol ile gidip medeniyet ve cemiyet-i âliyeleri (ileri toplumları ve medeniyeti) İslamiyet dairesinde izlemeliyiz” sözleriyle hakkâniyetin yolunun, İslam’dan geçtiğini vurgulamaktadır (Gaspıralı, 2019, 170;172). Düşünür, “Avrupa’nın maişet ve medeniyet-i hâzırası ise bir adamı güldürüp, mesrûr edip yüz adamı ağlatıp nâhoş etmekte olduğu sırada iştirakiyyun efkârı terakki edecektir (ilerleyecektir).” sözleriyle, sosyalizmin temel muharrikinin Avrupa medeniyetinin içinde bulunduğu gayr-i âdil durum olduğunu tespit etmektedir (Gaspıralı, 2019, 163). Bu çerçevede hakkâniyet kavramı özelinde İsmail Bey’in Müslümanlara, Batıyı takip ederken Batının Türk-İslam toplumsal ve ahlaki yaşamına uygun olmayan kısımlarında dikkatli olma uyarısı (Kır, 2021, 402) yaptığı anlaşılmaktadır.

Sonuç itibariyle Gaspıralı’nın hakkâniyet kavramında a. Avrupa medeniyetinin eleştirisi, b. Evrensel adalet ve eşitlik prensibi, c. Kapsayıcı ve toplum refahını gözetken bir yapının gerekliliği, d. Teknik ve bilimle uyumluluk, e. Kapitalizm ve sosyalizm eleştirisi, f. Medeniyetin ölçüsünün adalet ve doğruluk olması ve g. İslam medeniyetinin temel değeri olması nitelikleri ön plana çıkmaktadır (Çapku, 2017; Kır, 2021; Güngör, 2022).

Hakkâniyete Dayalı Din-Toplum İlişkileri

İsmail Gaspıralı’nın hakkâniyet kavramının toplumsal yönünü incelemeden evvel İslam dini hakkında görüşlerini ortaya koymak konunun anlaşılmasına fayda

sağlayacaktır. Gaspıralı'nın yaşadığı toplumsal bağlamda, Ruslar tarafından tehdit olarak görülen, zulme maruz bırakılan, zorla Hristiyanlaştırılmaya çalışılan ve önyargılar üzerinden değerlendirilen ve bu tavır nedeniyle Ruslara ve temsil ettikleri Avrupa medeniyetine karşı korkuyla ve şüpheyile yaklaşan aynı zamanda Batıdan gelen yenilikleri bu vb. gerekçelerle 'kafirleşme' olarak addeden bir Rusya Müslüman halkı bulunmaktaydı. Bununla birlikte Ceditçi yaklaşımın öncüleri, Müslüman burjuvazi ve din adamları olmuştur. Böyle bir ortamda Gaspıralı, Müslüman halkın statüsünü güçlendirmek, durumlarını iyileştirmek ve köhnemiş fikirleri bertaraf etmek için önde gelen medreseli aydınları ve ulemayı ikna etme yoluna gitmiştir. Rusya Müslümanları söz konusu olduğunda dini ve milli kimliğin iç içe geçtiği görülür. Bu çerçevede İsmail Bey'in düşüncesinde, Müslüman kimliği içerisinde Türklerin dil ve din birliğinin ayrılmaz bir bütün olduğu üzerinde durulmakta ve bu durum "Milleti millet eden iki şeydir: Biri tevhid-i din, biri tevhid-i lisandır. Bunların her kaysı olmaz ise yaki bozulur ise millet payesinden, derecesinden düşer, belki inkıraza yol tutar." sözleriyle aktarılmaktadır. Bu bağlamda Gaspıralı'nın nihai amacının hurafe ve cehaletten arınmış çağına hitap edebilecek Müslüman bir Türk kimliği oluşturmak olduğu söylenebilir (Akpınar, 2014). İsmail Bey'in Müslüman halklarla ilgili faaliyetleri sadece Rusya Müslümanlarıyla sınırlı kalmamış Dünya İslam Kongresi'nin toplanabilmesi adına gayretler de sarf etmiş ve bu kongrenin gerçekleştirilebilmesi için Kahire, İstanbul ve Hindistan Müslümanlarıyla temasta bulunmuşsa da sonuçsuz kalmıştır. Bu noktada Gaspıralı'nın Türkçülük düşüncesinin ve ittihad-ı İslam arayışının birbirini tamamlayarak paralel ilerlediği ifade edilmiştir (Bozkurt, 2014). Tüm bu çabaların, Türk-İslam milletinin birliği ve güçlenmesi olduğu anlaşılmaktadır.

İsmail Bey milletin ilerlemesi ve Batılı standartlarda bir yaşama kavuşması mücadelesinde, Müslüman dünya ve Avrupa medeniyeti arasındaki doğal farklılıkların ve aynı zamanda Müslüman dünyadaki medeniyet anlamındaki geri kalmışlığın idrakindedir. Hristiyan medeniyeti Avrupa'nın teknik ilerlemelerinin yanında ahlaki ve toplumsal bozulmalarla karşı karşıya olduğunu da dile getirir. Avrupa ve İslam beldeleri arasındaki bu farkları ele aldığı ütöpik çalışması *Darü'r-rahata Müslümanları* isimli romanında, eserin kahramanı Molla Abbas'ın yaşadıkları üzerinden bu konuyu ayrıntılı olarak ele alır. Bu karakter, Gaspıralı'nın Müslüman Türkün gözünden Avrupa medeniyeti eleştirisi olmakla birlikte Doğu'nun ve Türk-İslam dünyasının hatalarını açıkça ortaya koyduğu bir çizgide oluşturulmuştur. Bu romandaki Endülüs anlatısı, ideal İslam ve mevcut durumda Müslümanların bu ideallerden ne derece uzak olduğu örgüsüyle kuruludur. Böylece Türk-İslam toplumunun modernleşme tecrübesinde önüne çıkarılan engeller, edebi bir dille anlatılmış ve etkili bir mesaja dönüştürülmüştür (Akpınar, 2004, 339-348).

İsmail Gaspıralı'nın yazın hayatı ve eserleri yoluyla temel toplumsal kurumlar olan aile, eğitim, siyaset, ekonomi ve din konusunda geniş bir birikim oluşturduğu dile getirilebilir. Özel olarak din kurumu hakkındaki görüşlerinin ise klasik İslam hukuku mantalitesinden uzak, dinin toplumsal boyutlarına odaklanan ve işlevlerini

ön plana çıkaran bir çizgiyi izlediği söylenebilir. Devrinin yenilikçi alimlerinden etkilenen Gaspıralı, modernleşme sürecinde değişen toplumsal şartlarla birlikte dinin uygulama yönünün farklılaşabileceğini kabul etmektedir. Dinin durağan bir biçimde anlaşılmasına karşı çıkan İsmail Bey, toplumsal değişime ayak diremenin dine sonradan sokulmuş bir bidat olduğunu dile getirmiştir (Özdil, 2019, 82).

Sonuç olarak Gaspıralı'nın düşüncesinde hakkâniyet kavramını da içine alan medeniyet anlayışının, Huntington gibi modern medeniyet tarihi kuramcılarında görülen 'inanç' temelli bir okumayı içerdiği söylenebilir (Aksoy, 2019, 436). Bu bağlamda dinin topluma etkisi, doğruluk ve adaletin tesis edildiği bir medeniyeti doğuracaktır. Toplumun ise yine bu ilkeler etrafında hakkâniyet prensibini elden bırakmadan dinin yeni şartlarda yorumlanması üzerinde tesiri ortaya çıkmaktadır. Gaspıralı'nın Türk-İslam toplumlarındaki gerilemeye reçetesinin, dini reformculuktan ziyade daha seküler bir zeminde din- toplum ilişkisini değerlendirdiğine dair görüşün de bu bağlamda akılda tutulması gerekmektedir (Kanlıdere, 2005, II/1341-1343).

Sonuç

Gaspıralı'nın hayatı incelendiğinde bir ilim adamı olmasının yanında eylem insanı olma özelliği dikkat çeker. Yaşadığı döneme önemli hizmetleriyle damgasını vurmuş ve Türk milletinin refahı için elinden ne gelirse yapmıştır. Her ne kadar içinde bulunduğu şartları kabullenemeyen ve muhalefeti benimseyen bir kimliğe sahipse de bu uğurdaki çalışmalarında tedbir ve temkini elden bırakmamıştır. Vefatına değin onlarca eser kaleme alan Gaspıralı, bu sayede kendisinden sonra gelen Türk aydınlarına önemli bir fikrî miras bırakmıştır. İsmail Bey'in gazeteci, siyasetçi, eğitimci, sanatkâr ve ideolog vasıflarının yanı sıra düşünceleri, din ve toplum ilişkisine dair derinlemesine bir sosyolojik perspektif sunar. Ona göre din, sadece bireysel inançların ifadesi değil, aynı zamanda toplumsal kimliklerin inşa edilmesinde ve korunmasında önemli bir yapı taşıdır. Gaspıralı, dini reformu toplumsal yeniliklerle harmanlayarak, Batı medeniyetinin teknik ilerlemesiyle, İslam toplumlarının ahlaki değerleri arasında dengeli bir ilişki kurmayı amaçlar. Bu bağlamda, dinin millî kimliğin şekillenmesinde nasıl birleştirici bir rol oynadığını ve kimlik bunalımı yaşayan toplumlarda düzenin sağlanmasında nasıl işlevsel olduğunu öne çıkarır.

Gaspıralı'nın ütopyacı medeniyet tasarımı, dinin idealleri ile modern dünyanın gerekleri arasında denge kurmayı hedefleyen bir yaklaşım olarak değerlendirilebilir. Ona göre, din, toplumsal düzenin kurulması ve devamlılığında merkezi bir role sahiptir ve modernleşme sürecinde bu konumunu koruyarak toplumla uyum içinde hareket etmelidir. İslam dünyasını birleştirme hedefi ise, yalnızca dini birlik değil, aynı zamanda küresel ölçekte dayanışma ve iş birliğini sağlama potansiyelini vurgular.

Son olarak, Gaspıralı'nın adalet anlayışı, dinin toplumsal adaleti tesis etmedeki işlevine dikkat çeker. Ona göre, din-toplum ilişkisi dengeli bir şekilde yeniden yorumlandığında, dinin toplumsal düzeni ve ilerlemeyi nasıl beslediği daha iyi anlaşılır. Bu bakış açısı, Gaspıralı'nın, dini ve toplumsal düzeni birleştirerek modernleşmeyi hedefleyen bütüncül bir perspektife sahip olduğunu göstermektedir.

Kaynakça

- Akpınar, Yavuz. “Gaspıralı’nın Edebi Eserlerine Genel Bir Bakış ve Darürrahat Müslümanları Romanı”. *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. ed. Bülent Tanatar vd. thk. Hakan Kırımlı. Ankara: Kırım Türkleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 1. bs., 2004.
- Akpınar, Yavuz. “İsmail Gaspıralı’nın Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”. *İsmail Gaspıralı/ Seçilmiş Eserleri 2/ Fikri Eserleri*. ed. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Akpınar, Yavuz. “İsmail Gaspıralı’nın Mükâleme-i Selatin Adlı Hikâyesi”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 27 (01 Nisan 2009), 7-20.
- Akpınar, Yavuz. “İsmail Gaspıralı’nın Din ve Milliyet Anlayışı”. *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1/ İsmail Bey Gaspıralı*. ed. Alev Sinar Uğurlu- Selçuk Kırılı. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 1. bs., 2014.
- Aksoy, Erdal. “İsmail Gaspıralı’nın Batı Medeniyeti Anlayışı ve Kendi Medeniyet Tasavvuru”. *Sosyal ve Beşerî Bilimler*. ed. Ali Osman Akalan. Ankara: Türk Eğitim Sen, 2019.
- Bodur, Hüsnü Ezber. “Orta Asya’da Ceditçilik Hareketi Ve Modern Dini Düşünce Üzerindeki Etkisi”. ed. İsmail Hakkı Göksoy- Nejdett Durak. Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
- Bozkurt, Celil. “Gaspıralı İsmail Bey’in İslam Dünyasını Uyandırma Çabaları”. *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1/ İsmail Bey Gaspıralı*. ed. Alev Sinar Uğurlu- Selçuk Kırılı. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 1. bs., 2014.
- Caferoğlu, Ahmet. “İsmail Gaspıralı: Ölümünün 50. Yıldönümü Münasebetiyle Bir Etüd”. *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. ed. Bülent Tanatar vd. thk. Hakan Kırımlı. Ankara: Kırım Türkleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 1. bs., 2004.
- Çapku, Ahmet. “Gaspıralı İsmail Bey’in Düşüncesinde Hakkâniyet Kavramı”. *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XI/11 (2017), 35-46.
- Çetin, Atilla. “Gaspıralı İsmail Bey ve Basın”. *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1/ İsmail Bey Gaspıralı*. ed. Alev Sinar Uğurlu- Selçuk Kırılı. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 1. bs., 2014.
- Çonoğlu, Salim. “Kadın Hareketleri Bağlamında İsmail Gaspıralı ve İdeal Toplum Projesinde Kadının Konumu”. *İsmail Bey Gaspıralı’nın Düşünce Dünyası*. ed. Alev Sinar Uğurlu. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 1. Bs., 2020.
- Devlet, Nadir. *İsmail Gaspıralı: Unutturulan Türkçü, İslamcı, Modernist*. Karaköy, İstanbul, 2011.
- Ekinci, Yusuf. *Gaspıralı İsmail*. Ankara: Akçağ Yayınları, 2020.
- Ercilasun, Ahmet B. “Gaspıralı İsmail’in Dil Anlayışı”. *İsmail Bey Gaspıralı’nın Düşünce Dünyası – Türk Ocakları*. ed. Alev Sinar Uğurlu. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 1. Bs., 2020.
- Gaspıralı, İsmail. “Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene”. *İsmail Gaspıralı/ Seçilmiş Eserleri 2/ Fikri Eserleri*. ed. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Gaspıralı, İsmail. “Kadınlar”. *İsmail Gaspıralı/ Seçilmiş Eserleri 2/ Fikri Eserleri*. ed. Yavuz Akpınar. Ötüken Neşriyat, 2019.
- Gaspıralı, İsmail. “Mezhep-i İştirakiyyun”. *İsmail Gaspıralı/ Seçilmiş Eserleri 2/ Fikri Eserleri*. ed. Yavuz Akpınar. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2019.
- Güngör, Özcan. “Sosyal Değişme: Tanım, Süreç ve Kavramlar.” *Sosyolojik Açidan Din ve Toplumsal Değişme El Kitabı*. Editör Özcan Güngör ve Mehmet Emin Sarıkaya. 1-28. Ankara: NOBEL Yayınları, 2021.
- Güngör, Özcan. “Doğruluğun Toplumsal Yansımaları.” *Doğruluk*. Editör. Diyanet İşleri Başkanlığı. 121-135. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2022.
- Hablemitoğlu, Necip. *Gaspıralı İsmail*. İstanbul: Pozitif Yayınları, 2017.

- İsmayılov, Meşidi. “İsmail Bey Gaspıralı’da Türkçülük – Avrasyacılık Etkileşimi”. *Her Yıl Bir Büyük Türk Bilgi Şölenleri 1/ İsmail Bey Gaspıralı*. ed. Alev Sinar Uğurlu- Selçuk Kırılı. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 1. bs., 2014.
- Kanlıdere, Ahmet. “Dini Ceditçilikten Seküler Reformculuğa: Islahçı ve Ceditçilerin Zihnî Serüvenleri”. C. II. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005.
- Kerimov, Bahadır. “İsmail Gaspıralı Fenomeni”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2/1 (17 Mayıs 2015), 95-102. <https://doi.org/10.16985/MTAD.2015118789>
- Kır, Bağdagül. “İsmail Gaspıralı’nın Medeniyet Anlayışı”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 8/1 (30 Mart 2021), 391-411.
- Kırımlı, Hakan. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1996.
- Maraş, İbrahim. “İdil Ural Bölgesi Müslümanları ve Ceditçilik Düşüncesi”. Isparta: S.D.Ü İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2007.
- Ortak, Şaban. “Arşiv Belgeleri Işığında Osmanlı Yönetiminin Gaspıralı İsmail Bey’e Karşı Tutumu”. *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 8/14 (29 Nisan 2022), 109-131. <https://doi.org/10.31765/karen.1032028>
- Öz, Mehmet. “21. Yüzyılda Dilde Fikirde ve İşte Birliğin İmkanları”. *İsmail Bey Gaspıralı’nın Düşünce Dünyası – Türk Ocakları*. ed. Alev Sinar Uğurlu. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 1. bs., 2020.
- Özdil, Muhammed. “İsmail Gaspıralı Perspektifinde Din”. *Iğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9 (2017), 65-84.
- Özdil, Muhammed. *İsmail Gaspıralı’nın Din ve Toplum Anlayışı*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Parlak, Nizamettin. “İsmail Gaspıralı’nın Dârürrehat Müslümanları Adlı Eserindeki Endülüs Algısı Üzerine”. *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1 [İlahiyat özel sayı] (2015), 141-159.
- Şahin, Hatice. “İsmail Gaspıralı’da Ortak Dil ve Osmanlı Türkçesi”. *İsmail Bey Gaspıralı’nın Düşünce Dünyası – Türk Ocakları*. ed. Alev Sinar Uğurlu. Bursa: Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi, 1. bs., 2020.
- Temizyürek, Fahri. “Gaspıralı İsmail Bey’in Cedit Mektepleri Üzerine”. *MTAD* 11/4 (2014), 365-381.
- Toker, Mustafa. “İsmail Gaspıralı ve ‘Dilde Birlik’ Fikri Üzerine”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 16 (01 Aralık 2004), 31-45.
- Tuna, Mustafa Özgür. “Gaspıralı İlminsky’e Karşı: Rusya İmparatorluğu’nun Müslümanları İçin İki Kimlik Projesi”. *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. ed. Bülent Tanatar vd. thk. Hakan Kırımlı. Ankara: Kırım Türkleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 1. bs., 2004.
- Yaman, Ertuğrul. *İsmail Gaspıralı*. Ankara: Alternatif Yayınları, 2002.
- Zahidullin, İldus Kuddüsuli. “İsmail Gaspıralı ve Çarlık Hükümetinin Ruslaştırma Siyaseti”. *İsmail Bey Gaspıralı İçin*. ed. Bülent Tanatar vd. thk. Hakan Kırımlı. Ankara: Kırım Türkleri Dayanışma ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, 1. bs., 2004.